

Isa*

A Halotti beszéd és könyörgésben négyszer is előfordul az *isa/ysa*:

- (1) ýfa pur ef chomuv uogmuc.
- (2) ýfa kí nopun emdul o3 gimilf twl. halal nec halalálál hol3.
- (3) ifa ef num igg ember mulchotia e3 vermut.
- (4) ýfa mend o3chuz iarov vogmuc.

Az *isa* szó eredetére vonatkozóan nem született meggyőző hipotézis. Az első megfigyelési kísérlet Révai Miklós nevéhez fűződik (1803: 82); ő úgy vélte, az *isa* az észtt *vissist*, a lapp *vissast*, a finni *vissi* (jelentésük: 'gewiss', 'certus') rokona, tehát finnugor örökség. Ezt Szinnyei József cáfolta (1879: 263); mint rámutatott, e szavak a svédből kerültek át az észttbe, lappba és finnbe; a svéd *viss* megfelelői.

Korda Imre szerint (1887: 175–8) az *isa* az *i*-közelre mutató névmási tő és a *-sza* toldalék (*addsza*, *mondsza*) kombinációja; jelentése 'íme'. E feltevés hangtani és jelentéstani problémáit Szarvas Gábor (1887: 217) mutatta ki. Korda az *ysá-t iszá*-nak olvasta, arra hivatkozva, hogy az *s* betű a Halotti beszéd *milost* szavában kétségtelenül *sz* hangot jelöl. Mint azonban Szarvas felhívja rá a figyelmet, az *sz* olvasat csak az *fi* betűkapcsolat esetében lehetséges. Állítása szerint a Halotti beszéd korában a *-sza* közelre mutató névmási tő még *e* magánhangzót tartalmazott, nem *i*-t. További probléma, hogy a *-sza* morféma csak igékhez járulhatott, mutató névmáshoz nem. Szarvas jelentéstani érve az 'íme' értelmezés ellen, hogy az nem illik az *ysa* (2) alatti előfordulásához. Szarvas szerint az *ysa* a latin *enim* 'valóban, bizonyára' jelentéstani megfelelője.

Mariánovics Milán (1911: 349) az óbolgár *ješa*, *eša* óhajtást kifejező indulatszóban vélte megtalálni az *isa* forrását. Ezt a hipotézist Melich János cáfolta (1911: 409–11). Mint Melich rámutatott, a magyarban a *-ja/-je* nem fejlődött *-i*-vé – sem a szlávból való átvétel során (vö. *jasli* – *jászol*, *jaršik* – *érsék*, *jarica* – *járce*), sem a magyar nyelv belső életében. Az óbolgárból, ószlávból való átvételt az is valószínűtlenné teszi, hogy a szó rendkívül ritka az ószláv nyelvemlékekben.

Mészöly Gedeon (1955: 176–8) Korda Imre teóriáját módosította. Az *isa* (nála *isá*) jelentése szerinte is 'íme', 'ecce'. Az *isa* összetett szó (ezért nem jellemző rá a magánhangzó-harmónia); az *is* és az *a* mutató névmási elem alkotja, tehát szerkezete az *ismég*-ből eredő *ismét*-tel párhuzamos. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is ezt a megfigyelést fogadja el feltételesen. Ez a megfigyelés is vet fel azonban problémákat mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben. Egyrészt az *is* a korai nyelvemlékekben, köztük a Halotti beszéd és könyörgésben, mindig *es* alakú (vö. *isa es num igg ember*); az *is* feltehetőleg később keletkezett az *es e*-jének zártabbá válásával. Az *is* kérdéses, hogy mind a négy *isá*-t tartalmazó tagmondat jelentésébe beleillik-e egy mutató névmás vagy mutató értékű indulatszó. Bár Bárczi (1963: 87) az első két *isá*-t 'íme' jelentésűnek mondja, Pais (1942), valamint A. Molnár (2005) mindegyiket 'bizony'-nak érti. Benkő (1977) ugyan mindegyiket 'ímé'-nek értelmezi, de a második, a harmadik és a negyedik esetben a 'bizony'-t is lehetségesnek tartja (Benkő 1980).

Gaál Imre Péter két írásában a Korda- és Mészöly-féle értelmezés újabb változatát mutatja be (1999: 260; 2000: 399), anélkül, hogy kísérletet tenne az értelmezés problémáinak megoldására. Gaál szerint szerint az *i-s-a* három elemből áll, amelyek jelentése 'ez és az'.

* E cikk szerzője írásának elkészülte után értesült róla, hogy Honti László vele egy időben ugyanezen témáról írt nagyobb terjedelmű tanulmányt, és abban hasonló következtetésekre jutott. Honti László írása a Magyar Nyelv 2016/3. számában jelenik meg.

E tanulmány a 118079. sz. OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom Gugán Katalinnak hasznos tanácsaiért.

Írásomban arra szeretnék rámutatni, hogy a hantiban is található egy *isa* szó, amely hangalakilag és jelentésében is rokonítható a Halotti beszéd *isa* szavával. Az *isa* többször feltűnik például a Ruttkay-Miklián Eszter által publikált színjai hanti mesékben (Ruttkay 2009: 186–209). Az *isa* itt három rokon jelentésben fordul elő: ’teljesen’ lásd (5), ’minden(féle)’ (6) és ’mindig’ (7):

- (5) a. **isa** māšja
 ’[Ó] **teljesen** szóatlan.’
 b. in χōtəŋ χōr **isa** χōl rākənl
 ’A hattyúalak **teljesen** leesik.’
- (6) mŭj **isa** öt al’l’el, ši
 ’**Mindenféle** dolgot mutat, bizony.’
- (7) **isa** tinasletən
 ’**Mindig** kereskednek.’

Steinitz hanti etimológiai szótára (DEWOS 1: 18–9) szerint a kazimi, színjai és suriskari nyelvjárárs *isa* szavának, illetve a serkali nyelvjárárs *isat* alakváltozatának jelentése: ’alles, alle, ganz, für immer’. Íme kettő Steinitz példái közül:

- (8) wəjlal **isa** χōlije jōχətsət
 ’seine Tiere kamen **alle** insgesamt’
- (9) met əj neŋel seksel, seksel – **isa** weškat
 ’sie schlugen die jüngste Frau – **ganz** unschuldig’

A Ruttkay-Miklián Esztertől ’teljesen’-nek, Steinitztől ’ganz’-nak fordított *isa* jelentésanilag közel áll a Halotti beszéd ’bizony’-nak értett *isa* szavához. A Halotti beszéd *isá*-ja ugyan mondathatározói, a hanti példák *isa*-ja pedig fokhatározói, időhatározói, illetve determinánsi értelmű, de közös bennük a [+maximális] jelentéskomponens. Az alábbi, tagadáshoz kapcsolódó előfordulások párhuzama különösen feltűnő:

- (10) a. **isa es num igg ember** mulchotia ez vermet
 ’egyetlen egy ember sem kerülheti el ez vermet’
 b. **isa nemōl** āntəm
 teljesen semmi nincs (Ruttkay 2009: 200)
 ’egyáltalán semmi sincs’

A rokonítást hangtani okok sem gátolják. Bár a hanti *isa* alveoláris *sz*-t, az ómagyar *isa* feltehetőleg posztalveoláris *š*-t tartalmaz, mindkét változat levezethető egy ugor *iša* alakból – tekintve, hogy az ugor *š* az osztjákban egybeesett az *s*-szel (Honti 1999: 129).

Ezek fényében elképzelhető, hogy az ómagyar *isa* ugor kori örökség. A DEWOS (Steinitz 1966–1993: 18) a hanti *isa*-t az ’egy’ jelentésű *i*, *ij*, *əj* szóval alkotott összetételek között említi, olyan névutós szerkezetek mellett mint *əj sājyt* ’zaodno (együtt)’, *ī sayet* ’alle, alles, ganz’. A *sayet* névutó ’mentén, vminek megfelelően, mint’ jelentésű, tehát e szerint az *isa* a magyar *egyaránt*, *együtt*, *egyként* alakulatok megfelelője volna. Ha elfogadjuk Steinitz etimológiáját, akkor hipotézisem azt feltételezi, hogy az *ī sayet isá*-vá való grammatikalizálódása még az ugor egység korában végbement.

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegmélekek*. Debreceni Egyetem.
 Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
 Benkő Loránd 1977. A legkorábbi magyar szövegmélekcsoport. Olvasatok. Értelmezések. *Magyar Nyelv* 73: 130–46, 288.
 Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Korda Imre 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 175–8.
 Mariánovics Milán 1911. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 40: 349.
 Melich János 1911. Isa. *Magyar Nyelv* 7: 409–11.
 Mészöly Gedeon 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. *Magyar Nyelv* 51: 176–82.
 Pais Dezső 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–62.
 Révai Miklós 1803. *Antiquitates Literariae Hungaricae*. Trattner, Pestini.
 Ruttkay-Miklán Eszter 2009. Szinjai hanti mesék. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 186–209.
 Steinitz, Wolfgang 1966–1993. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
 Szarvas Gábor 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 217.
 Szinnyei József 1879. Révai magyar-ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.

É. Kiss Katalin

kutatóprofesszor egyetemi tanár
 MTA Nyelvtudományi Intézet PPTE BTK

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

Isa

This paper proposes a new etymology for the word *isa* ‘indeed’, occurring four times in the first surviving Hungarian text (Funeral Sermon and Prayer from 1195), but not attested afterwards. First it surveys the former explanations of the word, which relate it to the Estonian and Finnish *vissist/vissi*, or to the Old Bulgarian *ješa, eša*, or derive it from the Hungarian demonstrative *i-* followed by the particle *-sza*, or from the demonstrative *-a* preceded by the particle *is*, and shows them to be untenable. It claims that the Old Hungarian *isa* has a Khanty cognate, *isa*, meaning ‘completely, all, all kinds, always’). It argues that the derivation of the Hungarian *isa* (pronounced as *iša*) and its Khanty cognate from a Proto-Ugric *isa* is both phonologically and semantically plausible. DEWOS, the etymological dictionary of Khanty, traces *isa* back to the numeral *ig* ‘one’ supplied with a post-position, meaning something like ‘all together, unanimously’.

Keywords: etymology, Old Hungarian, Khanty, Proto-Ugric, universal quantifier, *isa*

A régi magyar (15–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

1. Nem könnyű dolog a régi magyar orvosi nyelv szavait és szókapcsolatait felkutatni. Részben segítenek ebben az etimológiai (TESz., EWUng.) és a nyelvtörténeti szótárak (OkI Sz., NySz., RMGI). A szóösszetételek és a körülírással kifejezések nagy része azonban nem található meg ezekben. A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor tehát az eredeti forrásokra kell támaszkodnunk: elsősorban a szójegyzékekre és a szótárakra. Ilyenek például a Besztercei szójegyzék (1395 k.), a Schlägeli szójegyzék (1405 k.), a Murmelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor Nomenclatvra sex lingvarum című munkája (1538), Calepinus Latin–magyar szótára (1585), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatvra Dictionarium Latino-vngaricum című szótára (1590), Verancsics Faustus Dictionarium quinque... lingvarum...-a (1595) stb. A szótárak közül a legjelentősebb a korban Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc szótára (1706). Az utóbbi, bár a 18. században jelent meg, mégis inkább a 17. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támasz-